

2.1. Társadalmi viszonyok és szociális kérdés 1920–1944

2.1.1. Tradíció és modernizáció keresztútján. Társadalmi viszonyok a Horthy-korszakban (Olasz Lajos)

Az I. világháborút lezáró trianoni békeszerződés gyökeresen átalakította Magyarország gazdasági, társadalmi képét. Az új ország egy jelentős gazdasági tartalékokkal, nagy belső fogyasztópiaccal és aktív külkereskedelemmel rendelkező nagyhatalomból, beszűkült gazdaságú, jelentősebb erőforrásokkal, ásványkincs bázissal már nem rendelkező, kellő külső mozgástér nélküli kisállammá vált. A közigazgatás struktúrája részben széthullott, a központjukat vagy lakosságuk nagy részét veszített megyék, járássok átszervezésre szorultak. A vasúti és vízi közlekedés korábbi lehetőségeit az új határok nagymértékben korlátozták. Számos jelentős iparral, urbanizációs funkciókkal, nagyobb számú polgári lakossággal rendelkező város (Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Temesvár, Újvidék) az utódállamokhoz került. Az elcsatolt centrumok agglomerációját alkotó vidékek elveszítették ipari és felvásárló központjukat, igazgatási, kulturális, egészségügyi centrumaikat. A helyzetet súlyosbította a világháborús gazdasági erőfeszítések nyomán kialakult akut nyersanyag és élelmiszerhiány, a termelés és a közellátás területén jelentkező, állandósuló hiány, a forradalmak és az idegen katonai megszállás dezorganizáló hatása, az országból elhurcolt anyagi javak, az antant gazdasági szankciói. Kétségtelen, hogy egyes modern, nagyobb hozzáadott értéket előállító iparágak (pl. gépipar), valamint egyéb tevékenységek (pl. pénzügyi szolgáltatások) a lakosság arányánál nagyobb mértékben kerültek át a trianoni Magyarországra. Ezek hatékony működését azonban a békeszerződés következményei, korábbi gazdasági terület szétदारabolása, a nyersanyagbázis, az energiaellátás, a fogyasztópiac beszűkülése, a munkalehetőségek csökkenése, a nagyarányú infláció, illetve a pénzügyi stabilizáció szempontjából meghatározó, önálló nemzeti bank hiánya stb. jelentős mértékben akadályozta.¹²⁰

Az új körülmények a társadalom szinte minden rétegének személyes veszteséget okoztak, megnehezédtek megélhetési feltételeik, romlott egzisztenciális helyzetük. Az új határ számos erdélyi és délvidéki nagybirtokot elvágott az országtól, ami nemcsak a tulajdonosoknak okozott veszteséget, hanem a mezőgazdasági idénymunkások tömegeit is megfosztotta szokásos munkalehetőségétől. A parasztgazdaságok földjeinek egy része a szomszéd országokhoz került, az elvesztett piacközpontok miatt pedig terményeiket nehezebben tudták értékesíteni. Az elcsatolt ipari és bányatelepeket az

120 Tomka 2011. 106–109.; Kaposi 2002. 272–278.

utódállamokban sokszor nacionalizálták. A kisajátítás a tulajdonost, a határ a nagyszámú ingázó munkást hozta nehéz helyzetbe. Az új államokban lecserélték a köztisztviselőket, közalkalmazottakat nagy részét, de a szabadpályás értelmiség lehetőségei is beszűkültek. A középosztály állás és megélhetés nélkül maradt tagjai nagy számban menekültek Magyarországra, ami viszont a súlyos anyagi gondokkal küzdő államnak jelentett szinte kezelhetetlen foglalkoztatási és nyugdíjterheket. Mindennek nyomán a társadalom nagy része fogékonyan mutatkozott a revízió gondolata iránt, amit a kormányzat vagy más politikai tényezők széleskörű propagandával igyekeztek kihasználni.¹²¹

Az I. világháborút lezáró békeszerződés szétdarabolta a Magyar Királyságot. Az ország területének 67%-át elcsatolták, így az, a Horvát-Szlavónország nélkül számított 282 870 km²-ről 92 963 km²-re csökkent, amely Sopron és környéke népszavazás nyomán történő 1921-es visszacsatolása 93 073 km-re módosult. A korábbi, 18 264 533 fős lakosság 57%-a szintén az utódállamokhoz került. Az elszakított területen élő 10,6 millió ember több mint 30%-a (3,2 millió fő) magyar nemzetiségű volt, akik nagyobbik része közvetlen az új határok túlsó oldalán élt. A trianoni Magyarország lélekszáma 1920-ban 7 986 875 fő volt, amely a következő két évtizedben folyamatosan emelkedett, 1941-ben a trianoni országterületen már elérte a 9 316 074 főt.¹²²

1938-tól azonban jelentős változások kezdődtek, négy év alatt négy nagyobb tájegységet sikerült visszacsatolni a Trianonban elszakított területből. 1938. november 2-án az első bécsi döntés során a német és olasz kormány döntőbíráskodása révén Magyarország visszakapta a Felvidék többségében magyarok lakta déli sávját, mintegy 11 927 km-t, 1 062 022 lakossal (köztük 84,1% magyarral). 1939. március 15-ét követően, Csehszlovákia széthullása és az önálló szlovák állam létrehozása idején a magyar honvédség megszállta Kárpátalját, amelyet a helyi ruszin lakosság többsége ellenállás nélkül fogadott. Így visszakerült 12 061 km terület és 694 022 lakos, akiknek 10%-a volt magyar (6% szlovák). 1940. augusztus 29-én a második bécsi döntés alkalmával a német és olasz vezetés Erdély északi részét ítélte Magyarországnak, 43 104 km-rel és 2 577 260 lakossal, akik közül 52% magyar, 42% román 13% német volt. Végül, 1941. áprilisában a Jugoszlávia elleni német támadás megindulását követően a magyar honvédség megszállta a Délvidéket, (a Bácskát, a Baranyai háromszöveget, a Muravidéket), visszacsatolva ezzel 11 475 km-t és 1 030 027 lakost, melyek 39%-a volt magyar, 19%-a német és 16%-a szerb. A területi változások következtében a Magyar Királyság 171 753 km-re nőtt, lakosainak száma 14 683 323 főre emelkedett.¹²³

Az I. világháború a későbbi, trianoni országterületre vetítve ugyan jelentős, 230–250 000 fős katonai veszteséget okozott, amit a „spanyolnátha” járvány pusztítása, illetve az elmaradt születések száma (ami 550–600 000 főre becsülhető) tovább súlyosbított. Ezt a háborút követően, kiugróan magasán alakuló születésszám (a nagyszámú elhalasztott családalapítás) jelentős mértékben pótolta. Néhány évvel később azonban

121 Gratz 2001. 14–15.; Földes 1928. 205–209.; Teleki 1933. 1–5.

122 Az 1941. évi népszámlálás, 3. 1978. 13–14.; Romsics 2010. 145–147.

123 Romsics 2010. 246–252.

a születésszám ismét visszaesett. Mindez általában megfelelt a közép-kelet-európai régió sajátosságainak. A népességnövekedés lassuló ütemének háttérében elsősorban a házas termékenység csökkenése, a születések számának apadása állt. Részben, mert kitolódott az első házasságkötés életkora, a férfiak jellemzően 27–28, a nők 23–24 éves korukban házasodtak. A nők későbbi házasságkötése 5–6 évvel rövidítette meg a gyermekszülés időszakát. Ez magasabb volt, mint a kelet-európai országokban, és a nyugati adatokhoz közelített. Másrészt lényegesen kevesebb gyermek született a megkötött házasságokban, mint korábban. Ebben szerepet játszott a nyugat-európai társadalmi trendek hatása, a polgári individualizmus, a női szerepek, illetve a gyermekszemlélet átalakulása és természetesen a gazdasági nehézségek befolyása is. A városokban elsősorban az urbánus életmód, a parasztbirtokok egykés családjában (főként a Dunántúlon) a vagyon egyben tartása állt a folyamat háttérében. Összességében a századforduló időszakához viszonyítva az 1940-es évekre mintegy a felére esett vissza a házas termékenység, ami 100 családra vetítve a korábbi 500 gyermek helyett 250 születést jelentett.¹²⁴

Fokozatosan terjedt, elsősorban a városi népesség körében a születésszabályozás, és rendkívül nagyarányú volt a terhesség-megszakítás, ami a becslések szerint az 1930-as évek elején elérhette a 80–90 000 esetet, holott az abortuszt tiltották, bűncselekménynek minősítették a hatályos törvények. Az egy családra jutó gyermekek száma jelentős mértékben különbözött az ország egyes régióiban, míg az észak-keleti országrészben viszonylag magasabban alakult (3–5 gyermek), addig a Dél-Dunántúlon jellemző volt az egy gyermekes család. A legtöbb gyermek változatlanul a gazdasági cseléd és mezőgazdasági munkáscsaládokban született, és ott volt a legmagasabb a házasságon kívül született gyermekek száma is.¹²⁵

A lélekszám növekedés kezdeti gyors üteme az 1930-as években lelassult, a természetes szaporodás az 1920-as években 9,6%-ot, a következő évtizedben viszont már csak 6,5%-ot tett ki. Hogy a népesség száma a csökkenő születések ellenére, ha lassuló dinamikával is, de emelkedni tudott, azt a halálozás nagymértékű csökkenése biztosította. A korszak folyamán a nyers halálozási arány 21,4 ezrelékről 13,2 ezrelékre mérséklődött. Az európai mércével kiugróan magas csecsemő- és gyermekhalandóság jelentős arányban, mintegy 35%-kal csökkent. Az egészségügyi és szociális szolgáltatások, intézményrendszer bővítése, korszerűsítése, a járványok megelőzése a sokak számára nehéz életkörülmények ellenére, összességében kedvező demográfiai hatást gyakorolt. A születéskor várható élettartam 40 évről 57 évre emelkedett. A 14 év alattiak aránya a korszak folyamán 30,6%-ról 25,5%-ra csökkent, miközben a 60 éven felüliek aránya 9%-ról 11%-ra nőtt.¹²⁶

A nemek közötti arány, ami a 19. században még kiegyenlítettnek számított a Horthy-korszak folyamán egyre inkább férfihiányt kezdett mutatni. A mintegy negyedmilliósférfivesztés megváltoztatta a nemek arányát. A hiányt a megszülető több fiúgyermek csak részben tudta kiegyenlíteni, mert az idősebb korosztályokban egyre

124 Kamarás 1997. 319–321.; Tomka 2009. 42–45., 88–91.; Csernák 1997. 342–343.

125 Gyáni – Kövér 2006. 204–205.; Doros 1938. 37–41.

126 Klinger 1997. 306–309.; Gyáni – Kövér 2006. 199–200.

markánsabbá vált a korábbi férfihalálozás. Az 1910-ben még mindössze 4 ezreléknyi férfihiány, 1941-re az ötszörösére nőtt (49% férfi – 51% nő). A családi állapot tekintetében döntő változás nem állt be a korábbiakhoz képest. A férfiak 63–65%-a élt házasságban, a nőknél ez az arány 57–59% volt. A nemek között a legnagyobb eltérés az özvegyeknél mutatkozott, míg a férfiak között ez csak 4–5%-ot tett ki, a nők körében 13–15% volt. Az eltérést a korábbi férfihalálozás magyarázza, illetve az, hogy az egyedül maradó férfiak gyakrabban kötöttek új házasságot, mint a nők.¹²⁷

A családformák között a kiscsalád és a kiterjesztett kiscsalád vált a meghatározó keretté. Egyrészt, mert a trianoni ország helyén, a korábbi állam centrális régiójában addig is ez a családforma fordult elő legnagyobb számban, másrészt, mert a modernizációs folyamatok, a foglalkozásszerkezet fokozatos változása, az urbanizációs folyamatok és a szemléletmódban bekövetkező változások is ebbe az irányban hatottak. Az európai trendekhez hasonlóan csökkent az 5 vagy annál több tagból álló együtt élő családok aránya, ugyanakkor emelkedett az egyszemélyes háztartások aránya, az előbbi magasabb (1930-ban 33%), az utóbbi pedig alacsonyabb maradt (1930-ban 6%), mint a nyugat-európai átlag. A háztartások átlagos létszáma Magyarországon a két világháború között 4 fő körül alakult, ami alapvetően a nyugat-európai államokéhoz hasonló mértéket jelentett.¹²⁸

A két világháború közötti időszakban a korábbiakhoz képest jelentősen csökkent a kivándorlás, amely korábban is elsősorban a peremvidékeket, nem a centrális országrészt érintette. A kivándorlás fő célpontja az USA volt, ahol azonban 1921-ben és 1924-ben szigorították a bevándorlási szabályokat, ezért egy időre Kanada vált elsődleges célszállóvá. A korszak mintegy 90–100 000 fős magyar kivándorlását a gazdasági nehézségek, az 1920-as évek elején fellángoló antiszemita jelenségek, illetve a korábbi, külföldön egzisztenciát teremtő kivándorlók családgyógyítására motiválta. A kivándorlás másik formáját a Magyarországon élő nemzetiségek egy részének áttelepülése jelentette. A békeszerződés lehetőséget biztosított, hogy a volt Osztrák–Magyar Monarchia állampolgárai szabadon válasszák meg az utódállamok közül az állampolgárságukat (optálás). Ez az elvándorlás 40–50 000 főre tehető, és fokozottan érintette az értelmiségi réteget.¹²⁹

Ennél nagyságrendekkel magasabb volt a bevándorlás, különösen az 1918–1924 közötti időszakban, amikor az idegen fennhatóság alá került területekről a magyar lakosság egy része elmenekült. A különböző statisztikai adatok összességében mintegy 450 000 menekült valószínűsíthető. Ezek egy részét állampolgárságuktól megfosztották és kiutasították, mások a már kezdetben bevezetett diszkriminációs intézkedések hatására költöztek át a trianoni Magyarországra, illetve itt is gyakori szempont volt a családgyógyítás. A bevándorlók közel kétharmadát közalkalmazottak, köztisztviselők és egyéb értelmiségiek tették ki, akikre foglalkozásuk miatt különösen nagy nyomás nehezedett az utódállamokban. Jelentősebb csoportot képeztek a szomszéd országokban végrehajtott földreformok során a földjüktől megfosztott magyar birtokosok is. Az

127 Klinger 1997. 309–310.

128 Tomka 2009. 103–107.

129 Oltvai 1991. 139–143.; Koloh 2018. 43–44.

érkezők közül sokan hónapokon át jövedelem és lakás nélkül tengődtek, a határ menti nagyvárosok pályaudvarain vasúti vagonokban éltek.¹³⁰

A trianoni Magyarország nemzetiségi összetétele alapvetően különbözött a korábbi helyzettől. Mivel a döntően nemzetiségek lakta peremvidékeket csatolták el és a magyar többségű centrális régió maradt meg, a kisebbség aránya a határmódosítások nyomán 46%-ról 10%-ra csökkent. A Horthy-korszak folyamán a nemzetiségi létszám tovább apadt, miközben az összlakosság mintegy 20%-kal nőtt, a kisebbségek aránya 25%-kal csökkent. Ezen belül a németek száma 13%-kal, a horvátoké 36%-kal, a románoké 42%-kal, a szlovákoké 49%-kal, a szerbeké pedig 68%-kal lett kevesebb. A csökkenés az 1920-as években kétszerese volt a következő évtizedének, amit a korszak elején lezajló nagy elvándorlás magyaráz.¹³¹

A kisebbségek létszámának apadását nagymértékben befolyásolta az asszimiláció, amely az ország központi területein már a korábbi évtizedekben előre haladt. A trianoni béke a nemzeti tömböktől, a nagyvárosok elcsatolásával pedig helyi kulturális centrumaiktól szakította el a magyarországi kisebbségeket. Szaporodtak a vegyes házasságok, az etnikai exogámia. Ez elsősorban az azonos vallású lakosság körében volt jellemző, és nagyobb arányban fordult elő a katolikus (német, szlovák, horvát), esetleg az evangélikus (német, szlovák) kisebbségek körében, mint az ortodox (szerb, román) lakosságánál. A modernizáció, az átalakuló településstruktúra, a városiasodás szintén az asszimiláció előre haladása felé hatott. Az 1920-as évekre már a nemzetiségek nagyobb részénél, különösen a fiatalabb generációkban jellemző volt a kétnyelvűség. A közszolgálat, a szűkebb etnikai közösségen kívül végzett munka (városi ingázás, ideny munka), az interetnikus kapcsolattartással járó foglalkozások (kereskedelem, szolgáltatás, idegenforgalom) bővülése a többségi nyelv terjedésének irányába hatott.¹³²

A magyar nyelv átvételében jelentős szerepe volt az iskolai oktatásnak és az egyházi szertartások során kialakult szokásoknak. A hatályos rendelkezések (110 478/1923. VKM) ugyan lehetővé tették az elemi iskolákban, hogy a tanítás egészben vagy részben kisebbségi nyelven történjen, ennek azonban a legtöbb helyen nem álltak rendelkezésre a szükséges személyi és tárgyi feltételei (tanító, tankönyv). Így a nemzetiségi iskolák többségében magyarul folyt a tanítás, és a kisebbségi nyelv csak, mint egy tantárgy szerepelt az oktatásban. Az etnikailag vegyes lakosságú, de azonos felekezeti településeken, az egyházi szertartás általában magyarul, vagy a két nyelvet felváltva folyt. Sok helyen magyarul hangzott el a szentbeszéd és magyar volt a hitoktatás nyelve is. A nemzetiségi nyelv elsősorban a templomi éneklés során került előtérbe. A természetes demográfiai és társadalmi folyamatok mellett az asszimiláció terjedésében szerepet játszott a kormányzati kisebbségpolitika ellentmondásos jellege, a lojalitással és alkalmazkodással kapcsolatos szigorú elvárások, a közigazgatási szervek részéről a gyakorlatban tapasztalható türelmetlenség, és a közéletben előforduló szélsőséges nacionalista megnyilvánulások.¹³³

130 Gyáni – Kövér 2006. 206.; Szarka 1998. 228.

131 A. Sajti 2004. 26.; Oltvai 1991. 143., 173.; Az 1941. évi népszámlálás, 3/a. 1983. 14., 23., 30.

132 Horváth 2005. 183–187.; Kovács 1941. 40–43.; Kocsis 1997. 7–8.; Szarka 1998. 231–234.

133 Manherz 1998. 34.; Rác 2005. 78.; Kugler 2000. 177.

Az ország vallási összetétele, a peremvidékek jelentős, részben ortodox és görög katolikus lakosságának elcsatolása folytán megváltozott, de korábbi jellegét megőrizte. A római katolikusok aránya 64%-ra emelkedett, miközben a görög katolikusoké 2%-ra, az ortodoxoké 1%-ra csökkent. A reformátusok aránya 21%-ot, az evangélikusoké 6%-ot tett ki. Az izraeliták aránya 1920-ban 6% volt. A többi bevett vagy elismert felekezet híveinek aránya nem érte el a fél százalékot. Ez utóbbi 1941-re, a kivándorlás, és a kikeresztelkedés nyomán 4,3%-ra csökkent. Az egyházak társadalmi szerepe, különösen a bevett vallások esetében továbbra is jelentős maradt. Az elemi iskolák kétharmadát működtették, széleskörű szociális tevékenységet folytattak, jelen voltak a közélet, a közvélemény alakításában. A bevett egyházak vezetői tagjai lettek a parlament 1927-ben újraszervezett felső házában. A római katolikus egyház tekintélyét nemcsak jelentős vagyona biztosította, ami ugyan a területelcsatolások nyomán 2,2 millió kh-ról 860 000 kh-ra csökkent, de még így is komoly anyagi erőt képviselt. Kiemelt presztízsében az is szerepet játszott, hogy fontos szereplője volt különböző alkotmányos aktusoknak, állami ünnepeknek, amelyeknél az állami és egyházi jelleg összekapcsolódott (pl. Szent Jobb körmenet).¹³⁴

A trianoni határváltozás nyomán a közigazgatási szerkezet és a településstruktúra bizonyos mértékig átalakult. Az új határok közötti területen az eredeti 63-ból 9 egész és 26 csonka vármegye maradt. Az 1923: XXXV. tc. rendelkezései szerint 9 csonka megye önálló maradt, a többi töredék vármegyét 7 egységbe vonták össze, hogy így biztosítsák a működőképességet. A megyék száma így 35-ről 25-re csökkent. Az új egységek nevében, a revíziós várakozások szellemében megőrizték a régi elnevezéseket és feltüntették az összevonás ideiglenes jellegét: így jött létre például három korábbi megye maradványaiból Csanád-Arad-Torontál k.e.e. (vagyis: közigazgatásilag egyelőre egyesített) vármegye. A járások száma 161 volt. Újabb változást az 1938 és 1941 közötti revíziós visszacsatolások okoztak. Ezek nyomán az ideiglenes közigazgatási összevonások részben megszűntek, a megyék száma 44-re (41 vármegye és 3 kárpátaljai közigazgatási kirendeltség: Ungi, Beregi, Máramarosi), a járásoké 264-re emelkedett. Kárpátalja, az egyetlen nemzetiségi többségű régió 1939-ben részleges autonómiát kapott, közigazgatása élére kormányzói biztos került kinevezésre, a tervezett széleskörű területi autonómiát biztosító törvény azonban végül nem született meg. A megyei és városi törvényhatóságok működését az 1929: XXX. tc. alakította át. Az önkormányzati testületekben 40-40%-ra csökkent a választott képviselők és a legtöbb adót fizető virilisták aránya, míg 20%-ban a fennálló berendezkedés állandóságát megtestesítő közigazgatási tisztviselők, egyházi vezetők és kinevezett tagok kaptak helyet.¹³⁵

A trianoni Magyarország népessége 3643 településen lakott. A településhálózat az ország kis területe ellenére változatos képet mutatott, a régióra jellemző domborzati viszonyok, gazdasági tevékenység, illetve a társadalmi szokások függvényében. A Dunántúlon viszonylag sűrűn álltak egymás mellett a kistalvák, melyek lélekszáma

134 Gyáni – Kövér 2006. 214–216.

135 Hajdú 1996. 12–13.; Faragó 2015. 243–247.

gyakran 500 fő körül mozgott. Észak-Magyarországon gyérebb volt a települések száma, de jellemzően 1500–2500 fős falvakban éltek az emberek. Az Alföldön általában népesebb községek létesültek, melyek azonban gyakran nagy külterülettel, sok tanyai lakossal rendelkeztek. A korábbi évtizedekben felgyorsuló urbanizációs folyamat a Horthy-korszakban folytatódott. Budapest székesfőváros, 10 törvényhatósági jogú és 46 megyei város mellett még mintegy 150 nagyközség látott el közigazgatási, gazdasági, kulturális városfunkciókat. Budapest lélekszáma meghaladta az 1 millió főt, Szeged és Debrecen lélekszáma 100 000 felett alakult, 42 város lakossága érte el a 20 000 főt. A népesség további 227 településen 5000 és 20 000 fő között volt. A főváros népességkoncentrációját a határok megváltozása csak tovább növelte, mellyel a határ mentivé váló regionális centrumok nem tudtak versenyezni. A közel tízszeres lélekszám különbség Budapest, illetve Szeged között kirívó adatnak számít, Európa országai többségében a főváros és a 2. legnépesebb város közötti különbség nem haladta meg a háromszoros mértéket. A területi visszacsatolások nyomán a törvényhatósági jogú városok száma 1941-ben 20-ra, a megyei városoké 69-re emelkedett. A városlakó népesség aránya összességében 1920 és 1941 között 35,3%-ról 38,3%-ra nőtt.¹³⁶

Az urbanizációs folyamatnak azonban volt két komoly problémája. Az egyik, hogy az egyébként is erős főváros-centrikus városfejlődés, a trianoni határváltozások nyomán, a többi más regionális centrumként működő nagyváros elcsatolása, a meglévő ipari, kereskedelmi, közlekedési, illetve igazgatási hálózat egyoldalú Budapest központúsága következtében még tovább erősödött, és gyakorlatilag elvonta az urbanizációs potenciált a vidéki városok elől. A korszak folyamán a vidéki városok lélekszáma mintegy 270 000 fővel emelkedett ugyan, aránya azonban változatlan maradt. Az urbanizációs többletet így döntő mértékben a főváros és agglomerációja jelentette. Budapest közigazgatásilag 14 kerületből állt, a közelében lévő 7 megyei város (Budafok, Csepel, Kispest, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Rákospalota, Újpest) és 19 nagyközség azonban szoros kapcsolatban állt a fővárossal, gyakorlatilag egy elővárosi övezetet alkotott körülötte. Az így kialakuló funkcionális Nagy-Budapesten élt az ország lakosságának 18,4%-a, ami már a vidék fejlődését korlátozó, (Európában példátlan mértékű) népességkoncentrációt jelentett.¹³⁷

A másik probléma a városok urbanizációs szintjének viszonylagosságában rejlett. A lakosságuk jelentős része, különösen az alföldi települések esetében falusias elővárosokban, kisebb külterületi központokban vagy a tanyavilágban élt. Szeged esetében ez a külterületen élő népesség 34%-ot, Kecskeméten 50%-ot tett ki. A városok nagy részéről elmondható, hogy inkább csak a szűkebb belváros mutatott az európai mintákhoz hasonló urbanizációs képet, a külvárosok, földszintes házaikkal, részben kövezetlen utcáikkal inkább falusias benyomást keltettek. A fővárosban és a nagyobb nyugatmagyarországi településeken a házak döntő része már téglából, kőből épült, az Alföld településeinek egyik fő építőanyagának azonban továbbra is a vályogtégla számított. Debrecen házainak 24%-a vályogból épült, Szegeden ez az arány 45%, Kecskeméten

136 Weis 1941. 26–30.; Bódy 2015. 233–234.; Tomka 2009. 228–229.

137 Gyáni – Kövér 2006. 207–208.; Romsics 2010. 204–205.

63% volt. Budapesten 1935-ben 44% volt az emeletes (7% a három- vagy többemeletes) házak aránya. Vidéken az emeletes házak csak 2%-ot tettek ki. A fővárosi lakásokat tekintve 83%-ban volt villanyvilágítás, 85%-ban vezetékes víz és 50%-ban gázszolgáltatás. Vidéken azonban a lakásoknak csak 52%-a rendelkezett villannyal, 25%-a vezetékes vízzel, a gázzal pedig mindössze 1%-a. Még élesebb különbségek mutatkoztak települési formák szerint a különböző humán szolgáltatások tekintetében. A korszakban lezajló fejlődés, például a zöldkeresztes egészségház hálózat kiépítése ellenére, falun és a tanyavilágban alapvető problémát jelentett az orvoshiány.¹³⁸

A városiasodás egy másik mércéje, a korszerű közlekedési és hírközlési szolgáltatások tekintetében szintén ellentmondásos volt a magyarországi kép. A főváros e tekintetben európai színvonalat ért el. Budapestet az elővárosaival sűrű vasúthálózat, egyes helyeken pedig HÉV vonal kötötte össze. A lóvontatású tömegközlekedést teljes egészében, a személyszállítást részben kiváltotta a motorizáció, a villamos, az autóbusz és a taxi. A fővárosban 1938-ban 191 km-es pályán már 1780 kocsi futott. Budapesten kívül 6 vidéki városban épült ki a villamosközlekedés. A főváros mellett 22 városban üzemeltettek helyi buszjáratokat, 700 autóbusból 223 Budapesten közlekedett. 1933-ban még 19 970 gépjármű futott az utakon, 1940-ben viszont már 52 910 (közte 38 724 gépkocsi). A jobboldali forgalmat más európai országok gyakorlatához igazodva 1941-ben vezették be Magyarországon, az első közlekedési lámpát Budapesten állították fel 1928-ban. 1930-ban 1000 lakosra 1 gépkocsi jutott, ami megfelelt a közép-európai átlagnak. A telefon tekintetében (1000 lakosra 12 állomás) Magyarország mutatói kedvezőbbek voltak a régió országainál és több nyugat-európai államénál is.¹³⁹

Komoly fejlődésen ment keresztül a MÁV. A korszak folyamán a helyiérdekű vasutak nagy részét államosították. 1922-ben a vasutak hossza 8705 km volt, ami főként a visszacsatolások révén 1941-re 14 012 km-re nőtt. Épült 400 km új pálya, villamosították a Hegyeshalom–Budapest–Szolnok vonalat. Az ország bekapcsolódott az I. világháború után kiépülő légi közlekedésbe. A nemzetközi légikikötő szerepét 1937-ig Mátyásföld töltötte be, majd ezt az újonnan épült Budaörsi repülőtér vette át. A nemzetközi forgalom mellett időszakosan belföldi posta- és személyszállítás is folyt, elsősorban Debrecen, Szeged, Pécs, Szombathely és a főváros között. A nehéz körülmények ellenére fejlődött a belvízi hajózás, az utasforgalom a korszak elejéhez viszonyítva 1939-re csak 15%-kal nőtt, az áruszállítás viszont majdnem megháromszorozódott 280%-kal emelkedett.¹⁴⁰

Jelentős változás következett be a foglalkozásszerkezetben is. A népességen belül a keresők aránya lényegesen nem változott 1920 és 1941 között 47%-ról 48%-ra emelkedett. A női keresők aránya ez időszak alatt 1%-ot csökkent, ami abszolút számokban mintegy 100 000 fős növekedést takart, de ez a népességnövekedés nagyobb mértéke miatt relatíve visszaesést jelentett. Jellemét tekintve viszont valamelyest kedvezőbb szerkezetet mutatott. Csökkent a dolgozó nők között az östermelésben (56%-ról 44%-ra), a napszámosként, illetve a házi cselédként foglalkoztatottak aránya, és

138 Romsics 2010. 204–205.; Scherer 1938. 118–120.

139 Majdán 2010. 25–29.; Tomka 2018. 73.

140 Fekete 1996. 147.; Horváth 1999. 140–143.

emelkedett az iparban (16%-ról 19%-ra), a kereskedelemben és szolgáltatásban dolgozóké, valamint a fokozottabb iskoláztatás és a közszolgálat bővülése révén a közalkalmazottként, szabadfoglalkozásúként tevékenykedők aránya, illetve a nyugellátásban részesülőké.¹⁴¹

A századfordulót követően felgyorsuló modernizációs hatások okozta átalakulás, a mezőgazdasági népesség csökkenése, az ipar és forgalom népességszámának növekedése tovább folytatódott. Míg 1920-ban a mezőgazdaságból élők aránya 56%-ot tett ki, addig ez 1941-re 49%-ra csökkent (1870 és 1910 között évtizedes átlagban fele ekkora volt a csökkenés üteme). Ez Ausztria és Csehszlovákia kivételével a legalacsonyabbnak számított a kelet-európai (és közép-kelet-európai) régióban. Az agráriumban élők abszolút száma lényegesen nem változott, arányuk a jelentős népességnövekedés következtében mérséklődött. A másik nagy gazdasági szférában, a bányászat, ipar és forgalom területén élők aránya ezzel párhuzamosan 1920 és 1941 között 30%-ról 35%-ra nőtt (ezen belül az ipar, a bányászattal és kohászattal együtt 21%-ról 26%-ra, a kereskedelem és hitelélet 5%-ról 6%-ra. Valamelyest csökkent, mintegy 20 000 fővel a napszámosok aránya, a házi cselédeké pedig stagnált, ami arányaiban szintén csökkenést jelentett. Emelkedett viszont, közel 100 000 fővel a közszolgálatban dolgozók és szabadfoglalkozásúak száma. Mindezzel együtt megmaradt az ország agrárjellege, de az ipar és forgalom részesedése elérte e kritikus tömeget, így az európai közepesen fejlett agrár-ipari államok sorába lépett.¹⁴²

A foglalkoztatottak között ugyan a korábbiakhoz képest magas volt az önállóak aránya, a korszakban végig 42–43%, jelentős részük azonban csak alacsony termelékenységű és bevételű, tőketartalékok nélküli kis mezőgazdasági, ipari vagy kereskedelmi vállalkozással rendelkezett. Ez koránt sem biztosított a középosztály szintjének megfelelő anyagiakat, gyakran a nem önálló szakmunkások vagy kertészek jövedelmének mértékét sem érte el. Az I. világháborút követő gazdasági nehézségek, infláció, illetve az 1929–1933-as gazdasági világválság időszakában sokan tönkrementek közülük, és még többeket fenyegetett a vállalkozás elvesztésének veszélye. A munkavállalók mintegy fele pedig még ilyen ingatag kistulajdonnal sem rendelkezett, hanem segédszemélyzetként dolgozott, ami az ő helyzetüket is bizonytalanná tette a gazdaságot sújtó recessziós periódusok idején.¹⁴³

A gazdasági változások, a modernizációs folyamat nem járt együtt a társadalmi rétegződés meghatározó mértékű átalakulásával. A mintegy 50 000 főnyi elit csak alig több mint a társadalom fél százalékát képviselte. Ezt a csoportot továbbra is a nagybirtokos réteg, a nagypolgárság és egy szűkebb, vezető politikusokból, értelmiségiekből álló kör alkotta. Ide tartozott az egyházak, a fegyveres erők és a kulturális élet vezető pozícióit betöltő 100–100 fő, illetve politikai intézmények irányítói, miniszterek, főtisztviselők a bíróságok vezetői, mintegy 200 fő. Az elitpozícióba kerülők azonban a két világháború között a korábbinál szélesebb körből rekrutálódtak, a középrétegek, sőt egyes esetekben a kisegyzisztenciák egyes képviselői is eljuthattak oda. Az

141 Az 1941. évi népszámlálás 3. 1978. 96–97., 158–159.

142 Hoóz 1970. 67–68.; Romsics 2010. 189–190.

143 Gyáni – Kövér 2006. 217–218.

elit azonban továbbra is a társadalom fölé emelkedő önálló csoportként viselkedett, életmódja, státuszrepresentációja, kapcsolatrendszere elválasztotta tagjait eredeti kibocsátó rétegtől.¹⁴⁴

A nagybirtokosok száma a nagyarányú területelcsatolások következtében csökkent. A dualizmuskor több mint 2000 nagybirtokosa, nagybérleje közül 1930-ban már csak 745 rendelkezett 1000 kh feletti gazdasággal, ezen belül az arisztokrata nagybirtokosok száma 800-ról 350-re apadt. A nagy történelmi családok egész sora veszítette el a földje jelentős részét a határváltozások révén, köztük a korszak 3 arisztokrata miniszterelnöke Bethlen István, Teleki Pál és Károlyi Gyula gróf. Ugyanakkor azonban a nagybirtok gazdasági szerepe nem csökkent, sőt a részaránya a birtokállományon belül valamelyest tovább növekedett, és 1935-ben 30%-ot ért el. A nagybirtokos réteg tehát személyében némiképp átrendeződött, az 50 legnagyobb latifundium közül már csak 23 tulajdonosa volt született herceg vagy gróf. Magának a rétegnek a szerepe, mentalitása azonban döntő módon nem változott. Annak ellenére sem, hogy nőtt a polgári származású nagybérleők aránya, akik egyharmadát zsidó vállalkozók alkották.¹⁴⁵

A nagybirtok és az arisztokrata státusz bizonyos mértékben elvált egymástól, de a hercegi, grófi, bárói rang sokaknak továbbra is kiemelt társadalmi pozíciót biztosított. Az arisztokrácia, ha befolyása csökkent is, nem elhanyagolható politikai szerepet játszott. A parlament második kamarája 1918-ban megszűnt. Az 1927-től újra összehívott felsőházába csak bizonyos feltételekkel kerülhetett be a születési arisztokrácia. A törvényhatóságok (megyék, városok) képviselőinek maximum a felét tehették ki, és legalább 2000 P egyenes adó kötelezettséggel járó vagyonnal kellett rendelkezniük. Arra azonban lehetőség volt, hogy maguk a törvényhatóságok válasszanak főnemesi képviselőt, illetve az államfő által jelölt 40 felsőházi tag között is voltak arisztokraták. 1927-ben a felsőházi tagok csak 27%-a (55 fő) volt arisztokrata, tekintélyük azonban fajsúlyosan érvényesült. A képviselő házban viszont jelentéktelen maradt a szerepük, különösen az 1930-as évektől. Kis számban vettek részt a végrehajtó hatalomban is. A korszak 13 kormányának 15 arisztokrata miniszter tagja volt. Ők többségükben a nagybirtokaikat vesztett főrendi családokból kerültek ki. Jelentősen csökkent a számuk a közigazgatás különböző posztjain, a minisztériumi, illetve megyei tisztviselők között is. A főrendek egy része a Habsburg jogfolytonosság melletti elkötelezettsége, legitimista nézetei miatt távolodott el, sőt került szembe a fennálló ún. szabad királyválasztó hatalommal. Tekintélyüket azonban a kormányzati politika által is felvállalt tradíció, a megmerevedő társadalmi érintkezési szokások, a társasélet elitintézményeinek presztízse (pl. a Nemzeti Kaszinó) továbbra is fenntartotta.¹⁴⁶

A legnagyobb vagyonnal rendelkező (milliomosok) száma a korszak folyamán csökkent, az 1920-as években még 450 fő körül alakult, míg az 1930-as években ez 300 fő alá esett. Országosan a földingatlan (60%), a házingatlan (22%), illetve a pénzügyi és ipari vállalkozás (5%) biztosította a bejutást a legvagyonosabbak csoportjába. Budapesten a földbirtok kevésbé, a banki, ipari érdekeltség viszont nagyobb szerepet

144 Bódy 2015. 251–252.

145 Kaposi 2002. 309–310.

146 Romsics 2010. 191–192.; Barta 2009. 197–199.

játszott a kiemelt vagyonoknál: 1935-ben a földingatlan tulajdonosai a legvagyonosabbak 32%-át, a háztulajdonosok 19%-át, a pénzügyi és ipari vállalkozók viszont 24%-át tették ki. Ezek az arányok 1940-re tovább módosultak, a birtok esetében 26%-ra, a háztulajdonnál 21%-ra, a pénzügyi és ipari részesedésnél pedig 30%-ra. A legnagyobb éves jövedelmeket tekintve országosan a birtok 24%-ban, a háztulajdon 19%-ban, az ipari, pénzügyi vállalkozás 7%-ban szerepelt. A fővárosban ez az arány 1935-re a föld- és a háztulajdon esetében 19 és 15%-ra, 1940-re pedig 12-12%-ra, csökkent, míg az ipari és banki érdekeltség esetében 1935-re 44%-ra, majd 1940-re 47%-ra nőtt. A nagypolgárság körében azonban általános volt a komplex gazdasági érdekeltség, a legvagyonosabbak gyakran bányával és iparvállalattal, pénzügyi funkcióval és vásárolt vagy bérelt birtokkal is rendelkeztek. A gazdasági elit soraiban magas volt a zsidó családok aránya, ami a korszak folyamán 35–40%-ra tehető, ezt azonban az 1938-tól bevezetésre kerülő ún. zsidótörvények jelentős mértékben csökkentették.¹⁴⁷

A társadalom középosztálya a vagyon és jövedelem, az iskolai végzettség és a foglalkozás, lakóhely, illetve közéleti tevékenység szempontjából igen változatos képet mutatott. A különböző státuszképző tényezőket figyelembe véve egy viszonylag vékony réteg, az összlakosság 18%-a sorolható ide. A középosztályba tartozók foglalkozásuk, megélhetésük szempontjából alapvetően négy (egymást esetenként átfedő) csoportra oszlottak: a középbirtokos, a középvállalkozó, a köztisztviselő és az értelmiség. A 100–1000 kh közötti középbirtokos réteg jelentős részét tette ki a történeti középnemesség. A módos középbirtok alkotta elsősorban a vidéki társadalom meghatározó, mintát szolgáltató, a helyi közéletben hangadó rétegét. A Horthy-korszakban a középbirtok jövedelmezősége erősen hullámzott. Bár az egymást követő kormányzatok támogatták a termelés korszerűsítését, illetve a mezőgazdasági exportot, a belső piacnak az Osztrák–Magyar Monarchiához képest történt jelentős beszűkülése, az 1930-as évek elején jelentkező elhúzódó agrárválság időről-időre gazdasági nehézségeket okozott. Ennek kompenzálására ebből a középbirtokos családok tagjai nagyobb számban vállaltak szerepet közéleti, közszolgálati pályákon, így erős összefonódás alakult ki a hivatalnok és értelmiségi középréteggel. A korszak folyamán a középbirtokosok parlamenti képviselők közötti aránya 1%-ról 15%-ra emelkedett.¹⁴⁸

A diplomához, de legalábbis érettségihez kötött foglalkozásokat űző, társadalmi megítélés tekintetében „úriembernek” számító rétegben jelentős volt a közalkalmazásban állók száma. A korszakban az állami és törvényhatósági bürokrácia felduzzadt, a megelőző korszakhoz képest arányaiban majd megkétszereződött. Az 1930-as években a stabil megélhetést biztosító jövedelemnek számító havi 2–300 P fix fizetés a közalkalmazottaknak X. fizetési osztályig biztosítva volt. Ezt a réteget is érték azonban megrázkódtatások. A trianoni határváltozás nyomán mintegy 50 000 közszolgálatban dolgozó menekült el az elcsatolt területekről. Ezek egy részét fokozatosan felszívta a bővülő állami alkalmazás, jelentős hányaduk azonban csak szakképzettségénél és korábbi életnívójánál alacsonyabb státuszokban tudott elhelyezkedni. A nagy gazdasági

147 Bódy 2015. 253–254.; Gyáni – Kövér 2006. 248–252.

148 Romsics 2010. 192–193.; Püski 2015. 23–25., 98–99.

válság idején a központi takarékosági intézkedések keretében csökkentették a közszolgálatban a fizetéseket és a nyugdíjakat. 1932–1933-ban jelentősen megemelkedett körükben a munkanélküliség, számos érettségizett, sőt diplomást ideiglenesen ínségmunkákon foglalkoztattak. A köztisztviselők professzionalizálódását szolgálta az 1931-ben bevezetett közigazgatási szakvizsga. Származásukat tekintve a közszolgálatban állók jelentős része köznemesi, középbirtokosi gyökerekkel rendelkezett, míg a gazdasági tisztviselői és szabadfoglalkozású pályákon magasabb volt a polgári elem, közte a zsidóság aránya. A köztisztviselői rétegnek igen magas volt az önrekrutációja. Az alacsonyabb társadalmi státuszú, például kispolgár családokból főként a megszerzett magasabb iskolai végzettséggel be lehetett jutni ebbe a körbe.¹⁴⁹

E két társadalmi csoport volt az ún. úri középosztály bázisa. A többségében nemesi származású birtokos és hivatalnokréteg jelentős befolyást gyakorolt a politikai folyamatokra, és komoly hatással volt a közállapotok alakulására. Az új társadalmi berendezkedés kiépítése során aktív tényezőként lépett fel, így a korábbi elit kénytelen volt megosztani vele a politikai hatalmat. Az úri középosztály egyes csoportjai be tudtak kapcsolódni a reorganizációs, modernizációs folyamatba, míg más körök a korábinál is jobban bezárkóztak, nem nyitottak a többi társadalmi réteg felé. Az elit különböző csoportjaival szemben, melyek többnyire a status quo megőrzését szem előtt tartó hagyományos konzervatív, konzervatív-liberális politikát szorgalmaztak, a helyét kereső, egzisztenciájában bizonyos mértékben külső tényezőktől függő, és a komoly válsághelyzetek idején a lecsúszás veszélynek is kitett úri középrétegek támogatták a tekintélyelv fokozottabb érvényesítését, vagy hajlandók voltak radikális megoldások, szélsőséges nézetek elfogadására is.¹⁵⁰

Az úri középosztálynak nagy szerepe volt a társadalmi viszonyok „neobarokk” jellegének kialakulásában. Sokan közülük tradicionális életmódjuk és a kikövetelt tekintélytiszteltet révén igyekeztek megkülönböztetni magukat a társadalom más rétegeitől. A korábbi birtokát, progresszív politikai szerepét, műveltségi monopóliumát részben már elvesztő dzsentri ilyen módon próbálta reprezentálni régi társadalmi státuszát. A világháborús vereség, az ország szétesése, a forradalmak tekintélyromboló időszak után kiépülő keresztény-úri rendszerben igyekezett visszaállítani korábbi presztízsét. Ragaszkodott mindenhez, ami formálisan rangot, pozíciót, elitjelleget tükrözött, még ha azt tényleges belső tartalom, teljesítmény nem is alapozta meg. A társadalmi érintkezést eluralta a rang- és címkórság, mely mögött részben maga az államapparátus, a közigazgatás, részben pedig a közéletben némiképp háttérbe kerülő arisztokrácia helyére törekvő úri középosztály állt.¹⁵¹

A középosztály harmadik csoportját a polgári vállalkozók képezték, általában a 10–100 munkással dolgozó ipari üzemek, az 5–20 alkalmazottat foglalkoztató kereskedelmi, forgalmi, szolgáltató vállalkozások tulajdonosai. Külön csoportot képeztek ezen a rétegen belül az ingatlanaikat bérbeadó háztulajdonosok, akik elsősorban az urbanizációs folyamat révén jelentős jövedelemhez jutottak. A korszak sok tekintetben

149 Gyáni – Kövér 2006. 266–269.

150 Pölöskei – Gergely – Izsák 1997. 147.; Gyáni – Kövér 2006. 266–268.

151 Szekfű 1935. 417–421.; Weis 1942. 77–80.

kedvezett a középállalkozások fejlesztésének. Az 1920-as, majd 1940-es évek ipartámogató politikája, a viszonylag magas iparcikkárak a stabil háttérrel rendelkező vállalatok számára megfelelő körülményeket biztosítottak. A nagyvállalatoknak a főváros és néhány északi területen történő térbeli koncentrációja nyomán, a középállalkozások elsősorban a vidéki városokban találtak helyet maguknak. A középpolgárság a gazdasági lehetőségei és a társadalmi stabilitás biztosítása miatt általában támogatta a fennálló kormányzati politikát. Érdekeiket az 1920-as évek merkantil törekvései jobban, az 1930-as évek agrárius megerősödése kevésbé szolgálta. Az állam azonban nemcsak a gazdasági környezet megteremtése révén, hanem mint megrendelő is fontos szerepet játszott a középrétegek megélhetésének biztosításában.¹⁵²

A korszak megkerülhetetlen társadalmi kérdése volt a zsidókérdés. 1920-ban az izraelita vallású zsidóság lélekszáma 473 000 fő körül alakult, ami 1941-re azonos területet tekintve 401 000 főre csökkent. Az adatok a kikeresztelkedett zsidókat nem tartalmazzák. A dualizmus kori társadalomfejlődés következtében a gazdasági elitben, a polgári középállalkozók, illetve az értelmiség és a tisztviselők között a jelenlétük lényegesen meghaladta az országos arányszámukat. A banktisztviselők 70–80%-a, a kereskedők 60%-a, az ügyvédek 50%-a, a magántisztviselők, orvosok, állatorvosok, újságírók 30–40%-a zsidónak vallotta magát. A korszak folyamán fel-fellángoló zsidóellenesség okai között a gazdaságszerkezet és a társadalmi rétegződés sajátos vonásai mellett, számos más tényező is szerepet játszott, köztük a dualizmus kori kapitalizmuskritika utórezgése, a trianoni ország középrétegeinek egzisztenciális rivalizálása, a szociálpolitika terheinek etnicizálása, a revíziós törekvések nyomán felfokozott kultúrnemzeti etnocentrizmus, illetve a parasztság, a falu felemeléséért perlekedő népi erők fellépése. Az 1920-ban bevezetett numerus clausus a korábbi 30–35%-ról 10% körüli csökkentette a tisztviselő és értelmiségi utánpótlást jelentő izraelita vallású egyetemi hallgatók arányát. Ezt követően azonban a nyílt zsidóellenesség már nem kapott kormányzati támogatást. Az 1930-as évek végétől azonban ismét szélesedett a diszkrimináció. Az első zsidótörvény (1938) még vallási, a második (1939) viszont már származási alapon igyekezett a gazdaságban háttérbe szorítani, a közéletből pedig kiszorítani azt a zsidóságot, amely nagy része már integrálódott a magyar társadalomba, és magáénak vallotta a magyar nemzeti törekvéseket. A háború alatti sorozatos korlátozó intézkedések után, 1944-ben a magyar állam kiszolgáltatatta zsidó polgárait a német birodalomnak.¹⁵³

A Horthy-korszakban az önálló vagy alkalmazotti kisegzisztenciák aránya a társadalom 34–35%-át tette ki. A háború végén megromló gazdasági körülmények, illetve a trianoni rendelkezések hatására a középosztályba tartozók egy része a kisegzisztenciák közé csúszott le, miközben az 1920-as és 1930-as évek második felének konjunkturális viszonyai, a földreform, a kvalifikált szakmunka iránti igény révén egy szerény felfelé történő mozgás is zajlott a mezőgazdaságból és ipari munkás rétegekből. A belső választóvonalat általában a segéd alkalmazása jelentette. A kisiparosok, kiskereskedők,

152 Erdei 1980. 338–340.; Bódy 2015. 245–249.

153 Stern 1938. 21–25.; Romsics 2010. 196.; Ungváry 2016. 40., 112–116.

szállító vállalkozók jelen voltak egyaránt a városokban és a falvakban. Urbanizált környezetben valamivel nagyobb szerepet játszottak a szolgáltató szférában, míg a falvakban a kézműipar volt a hangsúlyosabb. Ugyancsak a kisegzisztenciák közé tartozott a viszonylag nagyszámú érettséginel alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező, és alacsonyabb presztízsű munkaköröket ellátó, gyakran fizikai tevékenységet folytató köz- és magán alkalmazott. Mindkét réteg egzisztenciája rendkívül sérülékeny volt, a fennálló gazdasági, politikai rend stabilitásától függött. Ennek megfelelően társadalmi szerepük ellentmondásosan alakult. A megingó biztonság esetén a kisegzisztenciák nem elhanyagolható köre gyakran támogatta az etatizmus különböző formáit, illetve várta helyzete megerősítését, a jobb- vagy baloldali politikai erők által hirdetett radikális változásoktól. Ugyanakkor a kispolgárság, a szűk keresztmetszetű és erősen megosztott középosztály bizonyos funkcióit átvéve polgári mintákat képviselt és közvetített az alacsonyabb társadalmi rétegek felé.¹⁵⁴

A kisegzisztenciák körébe tartozott a birtokos parasztság 1 és 100 kh birtokkal rendelkező rendkívül heterogén rétege, amely egymástól lényegesen különböző vagyoni helyzetű és életmódot folytató csoportokból állt. Valamennyire jellemző volt azonban, hogy önállóságuk, gazdasági lehetőségeik lefelé, a vagyontalan rétegektől, birtokaik recessziós hatásoknak erősen kitett jövedelmezősége és korlátozott közéleti befolyásuk felfelé, a középrétegektől érzékelhetően elválasztotta őket. Ezek 6–8%-át tette ki a módosabb paraszti birtok, amely a föld minőségétől és művelési formától függően 25–50 kh-tól 100–200 kh-ig terjedt. Ezeknek a tulajdonosaik személyesen már nem vettek részt a közvetlen termelő munkában, a gazdaságokban rendszeres bér munkát alkalmaztak. Az 5–25 (50) kh közötti birtokok a paraszti gazdaságok mintegy 40%-át képviselték. Ezeket elsősorban családi munkaerővel művelték, de idényszerűen bér munkát is igénybe vettek. Az ilyen méretű családi gazdaságok állandó kihívás előtt álltak, hogy a termelést jövedelmezővé tegyék. A tulajdonosok gyakran további földeket béreltek, nagyszámú állatot tartottak, igyekeztek intenzív gazdálkodást (zöldség-, gyümölcs-, szőlőtermesztés) folytatni. Az 1–5 kh közötti földdel rendelkezők (paraszti birtokosok fele) általában csak igen szerény jövedelemre számíthattak, így gyakran kénytelenek voltak más földjén részes munkát, napszámot vállalni.¹⁵⁵

A városi munkásság, amelynek létszáma a korszak végére már meghaladta az 1 millió főt, szintén erősen polarizálódott. A szakmunkás réteg viszonylagos foglalkoztatási biztonságban élt, jövedelme a korszak nagy részében elérte, sőt meghaladta a kisvállalkozókét, és életmódját tekintve is leginkább a kispolgárok közé volt sorolható. A konjunkturális időszakokban jelentős mértékben felduzzadó betanított és segéd munkások tömegeinek életét nehéz munkakörülmények, gyakran komfort nélküli szobakonyhas lakás, és az állásvesztés permanens veszélye jellemezte. Ezek a szakmunkások bérének alig több mint a felét keresték, a nagy gazdasági világválság időszakában pedig közel 200 000 munkás volt állás nélkül. A nagyvárosi, nagyipari munkásság az urbanizált környezet, a szakmai és érdekvédelmi szerveződés, a kulturális lehetőségek

154 L. Nagy 1991. 9–11.; Gyáni – Kövér 2006. 296–298., 301–304.; Erdei 1980. 341–343.

155 Kerék 1939. 343–345.; Matolcsy 1938. 14–18.; Gunst 1987. 13–16.

révén is valamivel jobb helyzetű, egyes csoportjaiban polgárosodó réteget képezett, míg a segéd munkások, különösen a vidéki középiparban, illetve a férfibéreknél alacsonyabban fizetett női munkások a korszak végéig nehéz körülmények között éltek.¹⁵⁶

A társadalom legkiszolgáltatottabb rétegeit a városi napszámosok és házi cselédek, illetve a mezőgazdasági munkások és gazdasági cselédek képezték. Ezek a népesség mintegy 24–25%-át, a szintén nincstelennek tekinthető, önmagát csak fizikai munkából fenntartani képes segéd munkásokkal és csak töredékparcellával rendelkező szegény paraszttal együtt viszont már 45–47%-át képezték. Közülük, a városi rétegek az urbanizációs hatások nyomán valamivel több munkaalkalomra számíthattak, míg az agráriumban dolgozókat a korszak közepének elhúzódó mezőgazdasági válsága fokozottabb mértékben sújtotta. A munkahiány, a csökkenő bérek miatt kibontakozó megmozdulásokat, aratósztrájkokat a hatóságok gyakran karhatalmi erővel törték le.¹⁵⁷

A két világháború között viszonylag alacsony szinten mozgott a társadalmi mobilitás. A birtokos parasztság esetében 75–80%-os volt az önreprodukció, és csak 20–25% lépett ki ebből a csoportból. A mobilizáció 10–12%-ban a városi munkásrétegek felé irányult, ezzel a parasztság az ipari munkásság utánpótlásának 30–35%-át adta. A másik kilépési irányt az önálló (főként falusi) iparos pozíció jelentette, ezzel a parasztság az iparos réteg rekrutációjában szintén 30–35%-kal vett részt. Tipikus mobilizációs pálya volt a parasztság részéről az altiszti (intézményi szolgálai) munkakörök feltöltése, a korszakban az altisztek közel 60%-a rendelkezett paraszti felmenőkkel. Az ipari munkásság 48–50%-ban reprodukálta önmagát. A parasztság mellett a másik fő feltöltő bázisát a korábban független, de a nyersanyagforrások és a piacok egy részének elcsatolása, a gazdasági válság, illetve a nagyipar versenye miatt vállalkozásukat feladó kisiparosok jelentették. A szellemi foglalkozásuk esetében 65–70% volt az önrekrutáció. E réteg utánpótlását 10–15%-ban az önálló kisiparosok és kereskedők, illetve hasonló mértékben a birtokos parasztság biztosította. A kétkezi munkás rétegekből csak 3–5%-ban sikerült bejutni ebbe a csoportba.¹⁵⁸

A korszak folyamán a korábbinál nagyobb közfigyelmet kapott a falu, a parasztság, az agrármunkásság helyzete, gazdasági lehetőségeinek és a társadalmi részvételének kérdése. Az 1930-as években jelentősen kiszélesedett, komolyabb visszhangot váltott ki, és bizonyos mértékig politikai tényezővé vált az ún. népi írók tevékenysége, az agrár-szociográfia és az ehhez kapcsolódó falukutató mozgalom. Ebbe a szellemi körbe tartozott többek között: Szabó Dezső, Szabó Pál, Szabó Zoltán, Illyés Gyula, Veres Péter Kovács Imre, Féja Géza, Kodolányi János, Erdei Ferenc, Simándi Béla, Somogyi Imre és szoros kapcsolatot tartott velük Móricz Zsigmond és Németh László. A viszonylag gyorsan fejlődő, polgárosodó városi társadalom és a nagykiterjedésű agrárvidékek világa között az életmód, a jövedelmi viszonyok, a kulturális és szociális lehetőségek és a közéleti részvétel tekintetében egyaránt mély szakadék húzódott. A népi mozgalom törekvése részben ennek, a lakosság felét kitevő tömegnek a közgondolkodásba való beemelését szolgálta, részben a forradalmak baloldali, majd

156 Rézler 1940. 16–21.; Bódy 2015. 241–245.

157 Heller 1937. 12–15., 164–167.

158 Böhm 1999. 59–60.; Gyáni 1995. 554–556.

az ellenforradalom által képviselt jobboldali modernizációs alternatívához képest egy új, mindkét irányzat egyes elemeit felhasználó, „harmadik utas” társadalomszervezés koncepcióját próbálta kialakítani.¹⁵⁹

Az I. világháború és a trianoni béke okozta nehézségek ellenére a magyar gazdaság az 1920-as években viszonylag dinamikus fejlődésnek indult, majd a nagy gazdasági válság miatti jelentős visszaesés után, ismét fel tudott zárkózni a korábbi szintre. Az egy főre jutó GDP tekintetében a nyugat-európai államok átlagához viszonyítva Magyarország 1910-ben 61%-ot ért el a trianoni országterületre vonatkoztatva. Az 1920-as 53%-ra való visszaesés után az évtized végére 57%-ot produkált, majd a válság alatti valamivel több, mint 1%-os csökkenést követően 1939-re már 58% fölé emelkedett. Az elmaradás a Nyugathoz képest a történeti okok miatt így is jelentős, több mint egyharmados volt, a saját lehetőségekhez, illetve a szomszédos országokhoz viszonyítva azonban a fejlődés számottevőnek tekinthető.¹⁶⁰

A jövedelmek megoszlása rendkívül egészségtelenül alakult. Nemcsak a társadalom felső és alsó 10%-a (decilis) között mutatkozott a nyugat-európai országoktól eltérően nagy különbség, hanem a társadalom alig 20%-át kitevő felső középosztály és az alatta lévő többi réteg között is jelentős eltérés állt fenn. A legnagyobb éves jövedelmeket tekintve, a gyáripár utáni bevétel 40%-os, a pénzügyi és kereskedelmi vállalkozás 22%-os arányban volt jelen a legjelentősebb jövedelmek sorában, a földtulajdon 12%-os, a háztulajdon szintén 12%-os arányt képviselt, a tisztviselői és értelmiségi fizetések pedig 7%-át képezték a legmagasabb éves jövedelmeknek. Az 1%-nyi elit, az 1930-as évek elején az átlagjövedelem (1050 P/fő) 33,4-szeresét kereste, és ezzel az összes jövedelem 20%-át tudhatta magáénak. Ez az arány Németországban 9%, az Egyesült Államokban 4% körül alakult. A középosztálynak az átlagjövedelem 2-szerese jutott. Mindenki más keresete az átlag alatt maradt. A 10–100 kh közötti birtokkal rendelkezők az átlagjövedelem 81%-át, a nagyipari szakmunkásság 70–75%-át, az önálló kisiparosok 60–65%-át kapták. A városi napszámosok az átlag 45%-ára, a 10 kh alatti szegényparasztok 40–45%-ára, a mezőgazdasági munkások 35%-ára számíthattak.¹⁶¹

Az oktatási rendszer a trianoni békeszerződés nyomán elszenvedett veszteségek, az elcsatolt nép- és középiskolák, főiskolák, egyetemek, illetve az ország nehéz gazdasági helyzete ellenére, különösen az 1920-as évek második felében jelentős fejlődésen ment keresztül. A korszak két nagyformátumú, közel egy-egy évtizedig regnáló kultuszminisztere, Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint komoly fejlesztéseket végzett az oktatás és a művelődés területén. Ez idő alatt mintegy 7190 új népiskolai helyiség (tanterem, tanítói lakás) épült, amiből 1929-ig elkészült 3508 tanterem és 1604 tanítólakás. A középiskolák száma 129-ről 206-ra, a szintén középfokú intézménynek számító polgári iskolák száma 253-ról 409-re emelkedett. Már Klebelsberg tervezte 1928-ban, hogy a 9 év tankötelezettség mellett fokozatosan bevezetésre kerül a 8 osztályos népiskola, de ennek megvalósítását a gazdasági válság megakadályozta. Az 1940. évi XX. tc. intézkedett a 8 osztályos képzés bevezetéséről, de a háborús körülmények,

159 Salamon 2010. 155–156.; Borbándi 2000. 13–15., 20–21.

160 Tomka 2018. 66–69., 77.

161 Matolcsy 1938. 28–31.; Kaposi 2002. 308–313.

financiális problémák, tanterem- és tanárihiány miatt ez egyelőre csak néhány iskolában került megvalósításra, nem sikerült általánossá tenni.¹⁶²

A fejlődés különösen Klebelsberg időszakában volt dinamikus. Ekkor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a költségvetés mintegy 10%-ával gazdálkodott, aminek 50%-át a közoktatásra fordították. A gazdasági válság miatt Hóman minisztersége alatt már 30%-kal csökkent az oktatásra fordítható pénzügyi keret nagysága. Bár Klebelsberg és Hóman felfogásában és intézményszervezési koncepciójában számos eltérés mutatkozott, a rendelkezésre álló lehetőségek között az oktatás és a közművelődés területén jelentős előrelépések történtek. Az írni-olvasni nem tudók aránya 20 év alatt, 1941-re, 15%-ról 7%-ra csökkent (Lengyelországban 1939-ben 23% volt). Hat elemi végzettséggel a társadalom 56%-a, érettségivel, 6%-a, felsőfokú végzettséggel 1,5%-a rendelkezett. A Trianonban elcsatolt pozsonyi egyetem helyett Pécsen, a kolozsvári helyett pedig Szegeden állítottak fel új intézményt, melyek átvették az elcsatolt egyetemek nevét, tanári karának nagy részét és feladatkörét. Jelentősen bővült a debreceni Tisza István Tudományegyetem és a budapesti József (majd József nádor) Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem. Amikor 1940-ben Észak-Erdély visszacsatolásával visszakerült a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem is, Szegeden új felsőoktatási intézményt alapítottak (Horthy Miklós Tudományegyetem). Ugyancsak Szegeden állították fel (1928-ban) az ország mintegy 400 polgári iskolájába tanárokat képező főiskolát is. Az egyetemi hallgatók arányát tekintve a 20–24 éves korosztályon belül, a magyar adatok (2%) általában megfeleltek a legtöbb európai ország mutatóinak.¹⁶³

A művelődés más szféráit tekintve rendkívül jelentős fejlődésen ment keresztül a könyvkiadás. 1920-ban még 2305 címet jelentettek meg a kiadók, ez a szám 1941-re 5036-ra nőtt (ugyanekkor Belgiumban 1700, Spanyolországban 2400 féle könyvet adtak ki). A közéleti és szakmai tájékozódás, a szórakozás fontos eszközévé váltak az újságok. Magyarországon 1938-ban 1934 féle sajtótermék jelent meg (ebből 376 közéleti napi és hetilap), ezeknek kétharmada Budapesten. A tömegkommunikáció és szórakozás új eszköze volt a rádió, melynek rendszeres adása 1925-ben indult. 1935-ben már mintegy 430 000 készülék volt az országban. Ez a lakosság számarányát tekintve csak kétharmada volt, mint Csehszlovákiában, de csaknem a kétszerese, mint Lengyelországban, és közel a négyszerese, mint Romániában és Jugoszláviában. A rádiókészülékek száma 1943-ra 890 000 darabra emelkedett. Egyre népszerűbbé vált a mozi. A korszak elején 347 „mozgóképszínház” működött az országban, ezek száma 1941-re 707-re nőtt. A nagyobb településen épített mozik mellett vándormozisok járták a kisebb településeket, illetve számos kulturális intézmény rendelkezett saját filmvetítő géppel. A játékfilmek közel 50%-a amerikai volt, de 1931 és 1944 között 352 magyar film is készült. A szórakoztató filmekben és ismeretterjesztő alkotásokon túl fontos szerepet kapott a filmhíradó, (1924-től a Magyar Híradó, 1931-től a hanggal ellátott Magyar Világhíradó), amely az ország és a világ (főként Európa) aktuális

162 T. Kiss 1998. 69–70, 99–101.; Kornis 1927. 37–40.

163 Pölöskei – Gergely – Izsák 1997, 243–246.; T. Kiss 1998. 109–111., 137–139.; Tomka 2009. 458.

eseményeiről közölt hetenként mozgóképes beszámolót, nagymértékben bővítve ezzel az emberek tájékozottságát, világgképét.¹⁶⁴

A dualizmus időszakához képest csökkenő mértékben, de a fő- és köznemesség továbbra is jelentős szerepet kapott a közéletben, a parlamenti politikában. Az országgyűlési képviselőknek 1922-ben 47,5%-a, 1939-ben pedig 35,3%-a volt nemesi származású. A korszak átlagát tekintve a nemesség aránya a parlamentben 38,5%-os volt, Nagy-Britanniában ez 15%, Franciaországban 3,5% körül alakult. A korszak első választása (1920) a megelőző időszakhoz képest viszonylag széles politikai képviseletet biztosított, a lakosság 39,7%-a rendelkezett szavazati joggal (1910-ben 6,4%). A későbbiekben azonban a konzervatív jobboldali rendszer stabilitása, a kormányzó erők többségének biztosítása, az ellenzéki liberális, kisgazda és baloldali (polgári radikális, szociáldemokrata) erők háttérbe szorítása, és ugyanakkor a szélsőjobboldal kézen tartása érdekében szűkítették a választásra jogosultak körét. Nőtt az életkori határ, vagyoni és műveltségi cenzuselemek kerültek beépítésre. Ezen belül a nőkre szigorúbb szabályok vonatkoztak. Budapest és a törvényhatósági jogú városok kivételével 1922 és 1939 között megszűnt a szavazás titkossága. Ennek nyomán 1939-ben, a titkosság helyreállításakor a lakosság 30,4%-a rendelkezett választójoggal.¹⁶⁵

A korszak folyamán élénk társadalmi élet, sokszínű civil szféra bontakozott ki, mely nemcsak a nagyvárosok polgárosodó világát, hanem (ha más jelleggel és színvonalon) a vidéken, a falvakban és tanyákon élőket is aktivizálta. 1932-ben közel 14 500 társadalmi egyesület működött az országban, mintegy 3 millió taggal. Minden társadalmi rétegnek voltak szervezetei. A közösségépítés, a társadalmi reprezentáció, a nemzeti és vallási törekvések képviselete, az érdekvédelem, a jótékonykodás és polgári öngondoskodás vagy a szabadidő szervezése terén tevékenykedő egyesületek kiszélesítették a nyilvánosság kereteit, gazdasági és szociális támogatást nyújtottak, helyi érdekeket jelenítettek meg, normákat, értékeket, műveltséget terjesztettek, ízlést formáltak, viselkedésmintákat adtak át.¹⁶⁶

Hivatkozott irodalom:

- A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Budapest, 2004, Napvilág.
- Az 1941. évi népszámlálás. 3. köt. Összefoglaló adatok. Budapest, 1978, KSH.
- Az 1941. évi népszámlálás. 3/a. köt. Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret. Budapest, 1983, KSH.
- Barta Róbert: Egy történelmi osztály hanyatlása. Arisztokrácia és a politikai elit 1919 után. In: Papp Klára – Püski Levente (szerk.): Arisztokrata életpályák és életviszonyok. Debrecen, 2009, Debreceni Egyetem. 191–204.
- Bódy Zsombor: Népesedés, életmód és a nők helyzetének változásai Magyarországon az I. világháború után. In: Tomka Béla (szerk.): Az első világháború következményei Magyarországon. Budapest, 2015. Országgyűlés Hivatala. 227–256.

164 Fekete 2014, 16–18.; Tomka 2018. 73.

165 Ilonszki 2009. 60–63.

166 Kovalcsik 2003. 484–486.

- Borbándi Gyula: Népiesség és népiek. Budapest, 2000, Püski.
- Bóhm Antal: A XX. századi magyar társadalom. Budapest, 1999, Korona.
- Csernák Józsefné: Házasság és válás Magyarországon. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája 896–1995. Budapest, 1997, KSH. 341–362.
- Doros Gábor: Családvédelem. Küzdelem a születéscsökkenés ellen. Budapest, 1938, Magyar Családvédelmi Szövetség.
- Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között. In: Erdei Ferenc: A magyar társadalomról. Budapest, 1980, Akadémiai. 291–346.
- Faragó Tamás: Csecsemőhalandóság Magyarországon a 18–20. században. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): Léptékváltó társadalomtörténet: tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére. Budapest, 2003, Hermész Kör – Osiris. 446–474.
- Fekete Bálint: A Horthy-kori filmhíradók kutatása és használata az oktatásban. Média-kutató, 15. évf. (2014) 4. sz. 13–23.
- Fekete György: A magyar belvízi hajózás a két világháború között. Közlekedéstudományi Szemle, 46. évf. (1996) 4. sz. 143–149.
- Földes Béla: A trianoni békeparancs hatása a magyar közgazdaságra. In: Apponyi Albert et al.: Igazságot Magyarországnak! A trianoni békeszerződés következményeinek ismertetése és bírálata. Budapest, 1928, Magyar Külügyi Társaság. 258–309.
- Gratz Gusztáv: Magyarország a két világháború között. Budapest, 2001, Osiris.
- Gunst Péter: A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között. Budapest, 1987, MTA TTI.
- Gyáni Gábor: A városi munkásság szerkezete Magyarországon 1910–1941 között. In: Valuch Tibor (szerk.): Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben. Budapest, 1995, Osiris – 1956-os Intézet. 553–557.
- Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, 2006, Osiris.
- Hajdú Zoltán: A közigazgatási térfelosztás változásai Magyarországon. Tér és Társadalom, 10. évf. 1996. 1. sz. 5–21.
- Heller András: Cselédsor. Budapest, 1937, Szent István Társulat.
- Hoóz István: Népesedéspolitika és népességfejlődés Magyarországon a két világháború között. Budapest, 1970, Akadémiai.
- Horváth Ferenc: A MÁV utolsó nagy vasútépítő munkája Szeretfalva–Déda között 1940–1944. In: Mezei István (szerk.): Vasúthistória Évkönyv 1998. Budapest, 1999, MÁV. 104–147.
- Horváth Sándor: A grádistyei horvátok XVI–XX. századi asszimilációjának példái. Kisebbségkutatás, 14. évf. (2005) 2. sz. 181–193.
- Ilonszki Gabriella: Képviselők és képviselet Magyarországon a 19. és 20. században. Budapest, 2009, Akadémiai.

- Kamarás Ferenc: A születési mozgalom és a termékenység jellegzetességei az elmúlt 125 évben. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája 896–1995. Budapest, 1997, KSH. 317–340.
- Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Budapest – Pécs, 2002, Dialóg Campus.
- Kerék Mihály: A magyar földkérdés. Budapest, 1939, MEFHOSZ.
- Klinger András: Magyarország népessége a népszámlálások alapján. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest, 1997, KSH. 295–316.
- Kocsis Károly: Adalékok a kárpát-medencei magyar nemzeti kisebbségek demográfiai-etnikai földrajzi helyzetéhez. Kisebbségkutatás, 6. évf. (1997) 1. sz. 5–15.
- Koloh Gábor: Magyarország demográfiája és az első világháború. In: Bódy Zsombor (szerk.): Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán. Budapest, 2018, MTA BTK TTI. 9–46.
- Kornis Gyula: Magyarország közoktatásügye a világháború óta. Budapest, 1927, Magyar Pedagógiai Társaság.
- Kovács Alajos: Magyarország népe és népesedésének kérdése. Budapest, 1941, Magyar Statisztikai Társaság.
- Kovalcsik József: A kultúra csarnokai. Budapest, 2003, EPL.
- Kugler József: Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön. Budapest, 2000, Osiris – MTA.
- L. Nagy Zsuzsa: Iparosok, kereskedők és kispolgárok a két világháború közötti Magyarországon. Budapest, 1991, MTA TTI.
- Majdán János: Közlekedéspolitikai és hálózatfejlesztések 1920 és 1944 között Magyarországon. In: Miklós Péter (szerk.): Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról. Szeged, 2010, Belvedere. 16–31.
- Manherz Károly (szerk.): A magyarországi németek. Budapest, 1998, Útmutató.
- Matolcsy Mátyás: A magyarországi jövedelem- és adóeloszlás. Budapest, 1938, Universitas.
- Oltvai Ferenc: A Csongrád vármegyei szerb optánsok ügye. In: Zombori István (szerk.): A szerbek Magyarországon. Szeged, 1991, Móra Ferenc Múzeum. 137–198.
- Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos (szerk.): 20. századi magyar történelem. Budapest, 1997, Korona.
- Püski Levente: A Horthy-korszak parlamentje. Budapest, 2015, Országgyűlés Hivatala.
- Rác Erika: Az egyházi viszonyok alakulása a Mura menti területeken 1945-ig. Kisebbségkutatás, 14. évf. (2005) 1. sz. 76–80.
- Rézler Gyula: A magyar gyári munkásság. In: Rézler Gyula (szerk.): Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép. Budapest, 1940. Magyar Közgazdasági Társaság. 7–47.
- Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2010, Osiris.

- Salamon Konrád: Népi mozgalom – népi gondolat. In: Miklós Péter (szerk.): Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról. Szeged, 2010, Belvedere. 154–160.
- Scherer Péter Pál: Így látom én. Alföldi falvaink lakossága és szociális problémái. Budapest, 1938, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Stern Samu: A zsidókérdés Magyarországon. Budapest, 1938, Pesti Izraelita Hitközség.
- Szarka László: Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában. Budapest, 1998, Ister.
- T. Kiss Tamás: Állami művelődéspolitikai az 1920-as években. Budapest, 1998, MMI – Mikszáth.
- Teleki Mihály: Trianon hatása mezőgazdaságunkra. Budapest, 1933, Kovács–Szegedi Ny.
- Tomka Béla: Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon. In: Bódy Zsombor (szerk.): Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán. Budapest, 2018, MTA BTK TTI. 47–80.
- Tomka Béla: Gazdasági változások és a fogyasztás alakulása a huszadik századi Magyarországon. In: Kovács Kiss György – Romsics Ignác (szerk.): A mi 20. századunk. Kolozsvár, 2011, Komp-Press – Korunk. 101–179.
- Tomka Béla: Európa társadalomtörténete a 20. században. Budapest, 2009, Osiris.
- Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon 1919–1944. Budapest, 2016, Jelenkor.
- Weis István: Hazánk társadalomrajza. Budapest, 1942, Magyar Szemle.